

Δ.Ε. 11 Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Α) «Ὅτι μὲν οὖν... δεῖ μὴ λανθάνειν.» ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΓΙΑ ΝΟΜΟΘΕΤΗΣΗ ΚΟΙΝΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

«Ὅτι μὲν οὖν νομοθετητέον ... ποιητέον, φανερόν.»

Ἦδη από την πρώτη φράση της ενότητας διαπιστώνεται ότι ο Αριστοτέλης συνδέει την παιδεία με τη διακυβέρνηση της πολιτείας. Η παιδεία είναι λοιπόν **πολιτικό θέμα** που πρέπει να απασχολεί και τους πολιτικούς και τους νομοθέτες, γιατί επηρεάζει τη συνολική ζωή του κράτους, αλλά και του κάθε πολίτη ξεχωριστά, αφού καθορίζει το παρόν του και προδιαγράφει το μέλλον του.

«**νομοθετητέον**»: Ο Αριστοτέλης είναι θιασώτης της νομοθετικά κατοχυρωμένης παιδείας. Επικρίνει την απουσία νομοθετικής εκπαιδευτικής μέριμνας και τη δυνατότητα αυτοσχεδιασμού του δασκάλου ή του κηδεμόνα που αναπληρώνουν το κενό της πολιτείας και διδάσκουν ό,τι οι ίδιοι θέλουν στα παιδιά. Και στα *Ηθικά Νικομάχεια* (1180 a) αποδοκιμάζει τις ελληνικές πόλεις, εκτός από τη Σπάρτη, οι οποίες δεν μεριμνούν για την παιδεία των νέων και επιτρέπουν την άσκηση «κυκλωπικής εξουσίας», δηλαδή πατριαρχικής, στα παιδιά, καθώς επιτρέπουν στον πατέρα να επιλέξει το πρόγραμμα σπουδών και τον σκοπό της εκπαίδευσης των παιδιών του. Η παιδεία για τον Αριστοτέλη πρέπει να είναι **με νόμο** κοινή για όλους, γιατί έτσι υπηρετούνται η ευδαιμονία και η ενότητα της πόλης, και να μην παρέχεται ιδιωτικά με πρόγραμμα διδασκαλίας που επιλέγουν οι γονείς. Όπως λοιπόν αναφέρει και στο προηγούμενο απόσπασμα (*Πολιτικά*, 1337a 11-32) με το οποίο ξεκινά το VIII βιβλίο των *Πολιτικών*, που παρατίθεται μεταφρασμένο στο σχολικό εγχειρίδιο (σελ. 208), η παιδεία είναι υπόθεση του κράτους, αφού και κάθε πολίτης ανήκει στο κράτος, και πρέπει να θεσπιστούν νόμοι σχετικά με αυτή.

«**κοινήν ποιητέον**»: Η *κοινή παιδεία* είναι αίτημα της κοινωνικής και πολιτικής ισότητας των πολιτών, κατά τον Αριστοτέλη. Η *κοινή παιδεία* είναι αναγκαία για την ενότητα της πόλης και την ευδαιμονία του συνόλου. Υπερασπίζεται τον δημόσιο χαρακτήρα της παιδείας με τα επιχειρήματα του «τέλους» και του «όλου» της πόλης. Με το πρώτο επιχείρημα επικαλείται τον τελικό σκοπό της πόλης, την ευδαιμονία, καθώς μάλιστα ο άνθρωπος ως φύσει πολιτική οντότητα πραγματώνεται στην πόλη. Η επίτευξη της κοινής ευδαιμονίας προϋποθέτει κοινό τρόπο για όλους τους πολίτες, δηλαδή μία και κοινή παιδεία για όλους τους πολίτες. Οι νέοι πρέπει να λαμβάνουν μόρφωση ταιριαστή με το πολίτευμα της πόλης τους, έτσι ώστε να φτάσουν στον

επιδιωκόμενο σκοπό, που είναι η ευδαιμονία του συνόλου των πολιτών. Εφόσον λοιπόν ο σκοπός της πόλης είναι κοινός, **κοινή πρέπει να είναι και η παιδεία** που προσφέρεται και να μην αφήνεται στην ιδιωτική πρωτοβουλία.

Με το δεύτερο επιχείρημα ο Αριστοτέλης προβάλλει την πόλη ως όλον, μόριο του οποίου είναι ο κάθε πολίτης. Το μόριο δεν είναι δυνατόν να αποφασίζει για το όλον, αλλά το όλον για το μέρος. Η στόχευση μιας τέτοιας πρότασης δεν είναι η ισοπεδωτική ομοιομορφία των πολιτών, αλλά η πολιτική ενότητα της πόλης χωρίς να αποκλείεται η ατομική διαφορά και η ποικιλία των κοινωνικών και ψυχολογικών τύπων.

Συνεπώς, αν στόχος της πολιτείας είναι να οδηγήσει τους πολίτες στην αρετή και κατ' επέκταση στην ευδαιμονία, που είναι ο ύψιστος σκοπός, ο σκοπός αυτός θα επιτευχθεί, μόνο αν παρέχεται κοινό περιεχόμενο μόρφωσης σε όλους τους πολίτες.

Συμπερασματικά, στην αρχή της ενότητας προβάλλονται δύο θέσεις: **1) η παιδεία να είναι αντικείμενο κρατικής μέριμνας και να ρυθμίζεται νομοθετικά («νομοθετητέον»)** και **2) να έχει ενιαίο για όλους χαρακτήρα («κοινήν ποιητέον»)**. Στη συνέχεια, όπως συνηθίζει ο Αριστοτέλης, διατυπώνει τον προβληματισμό της εποχής του που, βέβαια, παραμένει και σήμερα επίκαιρος για τα εκπαιδευτικά ζητήματα.

«τίς δ' ἔσται ἡ παιδεία καὶ πῶς χρὴ παιδεύεσθαι, δεῖ μὴ λανθάνειν.»

Προβάλλει ο Αριστοτέλης την υπόθεση εργασίας που θα τον απασχολήσει με δύο ερωτήματα: **1. Ποιος είναι ο ενδεδειγμένος τύπος παιδείας «τίς δ' ἔσται ἡ παιδεία»; 2. Πῶς πρέπει να διαπαιδαγωγούνται τα παιδιά «πῶς χρὴ παιδεύεσθαι»;** Κατά την προσφιλή του μέθοδο εξετάζει πρώτα την κατάσταση που διαπιστώνει ότι κυριαρχεί στην εποχή του, και στη συνέχεια οδηγείται σε αυτό που υπαγορεύει η λογική και επαληθεύει η εμπειρία.

Β) «Νῦν γὰρ ἀμφισβητεῖται... πρὸς τὴν ἄσκησιν αὐτῆς)» ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ. ΤΥΠΟΙ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

«Νῦν γὰρ ἀμφισβητεῖται περὶ τῶν ἔργων... τῆς ψυχῆς ἥθος»

Ο Αριστοτέλης, για να δικαιολογήσει γιατί χρειάζεται να καθοριστούν τα γνωρίσματα της παιδείας και ο τρόπος με τον οποίο οι νέοι εκπαιδεύονται, αναφέρεται σε διαπιστώσεις για τον χαρακτήρα της παιδείας και το εκπαιδευτικό πρόγραμμα στην εποχή του. Επισημαίνει τη διαφωνία για τον σκοπό και το περιεχόμενο της παρεχόμενης παιδείας. Οι άνθρωποι διαφωνούν για το αν οι νέοι είναι καλό να

εκπαιδεύονται με σκοπό την κατάκτηση της **αρετής** και του **άριστου βίου** και αν πρέπει να αποβλέπουν με την παιδεία **στην πνευματική καλλιέργεια ή στη διάπλαση ήθους**. Έτσι, άλλοι υποστηρίζουν ότι η παιδεία πρέπει να στοχεύει:

1. **«πρὸς ἀρετήν»:** Η αρετή αναφέρεται και στο καθαρά λογικό μέρος της ψυχής (διανοητικές αρετές) και σε ενέργειες της βούλησης, που ελέγχονται όμως από τη λογική, αλλά γεννιούνται με τον εθισμό (ηθικές αρετές). Η αρετή αποτελεί τη βάση του «αίρετωτέρου βίου».

2. **«πρὸς τὸν βίον τὸν ἄριστον»:** Ο άριστος βίος απασχόλησε τον Αριστοτέλη στα τρία πρώτα κεφάλαια του έβδομου βιβλίου των *Πολιτικών* και οπωσδήποτε στα *Ηθικά Νικομάχεια*. Εννοεί μάλλον τον άριστο βίο που προβάλλει κάθε πολιτική κοινωνία στα μέλη της ως **«αίρετώτερον βίον» (=προτιμότερο βίο)**. Στο σύνολο των αριστοτελικών αναφορών **η αρετή αποτελεί την προϋπόθεση του «αίρετωτέρου βίου»**, όπως φαίνεται και στα *Ηθικά Νικομάχεια* (1172a24). Επιπλέον, χρειάζεται να αναγνωρίσουμε ένα πλάτος στην έννοια της αρετής, σύμφωνα με το οποίο **π.χ. οι Σπαρτιάτες ταύτιζαν το περιεχόμενο της αρετής με την πολεμική ανδρεία και κατά συνέπεια ο βίος που θεμελιώνεται στην πολεμική ανδρεία ήταν ο άριστος γι' αυτούς**. Γίνεται σαφές ότι ο άριστος βίος συνδέεται με το άριστο πολίτευμα. **Άριστη πολιτεία είναι εκείνη που εξασφαλίζει τον «αίρετώτατον βίον», την άριστη ζωή για το άτομο και το σύνολο συγχρόνως. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει ένας και μοναδικός άριστος βίος, αλλά τόσοι όσα και τα πολιτεύματα.**

Σύμφωνα πάλι με μελετητές, ο άριστος βίος ανήκει στο «λόγον ἔχον», το θεωρητικό και ανώτερο μέρος της ψυχής. Μάλιστα, σε παρακάτω απόσπασμα των *Πολιτικών* (*Πολιτικά* 1340 a 5 κ.ε.) ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι ένα παιδευτικό αγαθό όχι μόνον ευχάριστο και διασκεδαστικό, αλλά χρήσιμο και για ηθικούς σκοπούς και για τη διαμόρφωση του άριστου βίου είναι η μουσική. Συγκεκριμένα αναφέρει: «... πρέπει να θεωρούμε ότι η μουσική ασκεί πάνω μας κάποια επίδραση προς την κατεύθυνση της αρετής, καθώς έχει τη δύναμη ... να δίνει μια ορισμένη ποιότητα στον χαρακτήρα μας, δεδομένου ότι μας ασκεί στο να αισθανόμαστε ευχαρίστηση με τον σωστό τρόπο· με έναν άλλο τρόπο μπορούμε να πούμε ότι η **μουσική** συμβάλλει στο να καθορίσουμε την πορεία του βίου μας και να καλλιεργήσουμε τον νου μας». Ως παραδείγματα αναφέρει τη χρήση των λατρευτικών ασμάτων στις γιορτές, όπου οι συμμετέχοντες αρχικά διεγείρονται στο άκουσμα της γεμάτης πάθος μουσικής και στη συνέχεια πάλι ηρεμούν με τα ιερά τραγούδια που ακολουθούν σαν να βρήκαν ίαση και καθασμό, δηλαδή ψυχική ανακούφιση, η οποία συνδέεται με απόλαυση.

Επίσης, άλλοι υποστηρίζουν ότι η παιδεία πρέπει να στοχεύει:

1. **«πρὸς τὴν διάνοιαν»:** Ορισμένοι θεωρούν ότι η παιδεία έχει νόημα ως **άσκηση του νου**, ως μαθητεία μόνο του πνεύματος.
2. **«πρὸς τὸ τῆς ψυχῆς ἥθος»:** Από την άλλη η διαμόρφωση **ηθικού χαρακτήρα** αποτελεί και αυτή κύριο διακύβευμα της παιδείας, το οποίο έχει υποστηρικτές, αλλά και αρνητές.

«ἔκ τε τῆς ἐμποδῶν... ἄσκησιν αὐτῆς»

Τύποι παιδείας

Ο ρεαλιστικός και εμπειρικός χαρακτήρας της αριστοτελικής σκέψης φαίνεται και στη διαπίστωση ότι η έρευνα για την παιδεία δεν διευκολύνεται από την παρατήρηση της τότε παρεχόμενης εκπαίδευσης. Κρίνει, λοιπόν, ο Αριστοτέλης ότι η απουσία νομικού πλαισίου για την εκπαίδευση και ο ιδιωτικός της χαρακτήρας προσανατολίζουν τους ανθρώπους σε ανόμοιες επιλογές παιδείας με πολιτικές βέβαια επιπτώσεις στην ενότητα και στην ευδαιμονία της πόλης. Διακρίνει στην εποχή του και μας παραδίδει τρεις τύπους παιδείας:

α) την ωφελιμιστική παιδεία, με την οποία επιδιώκεται το πρακτικό και το ωφέλιμο, τα **χρήσιμα για τη ζωή** («τὰ χρήσιμα πρὸς τὸν βίον»)

β) τη «γνωσιοκεντρική / νοησιαρχική, η οποία δίνει προτεραιότητα στην καλλιέργεια του νου, σε **αυτά που απλώς προάγουν τη γνώση** («τὰ περιττά»).

γ) την ηθοπλαστική, η οποία προτάσσει τη διάπλαση του ήθους των παιδιών, **αυτά που τείνουν προς την αρετή** («τὰ τείνοντα πρὸς ἀρετήν»).

Κανένας τύπος παιδείας από αυτούς δεν ικανοποιεί απόλυτα τον Αριστοτέλη, γιατί ο κάθε τύπος από μόνος του δεν είναι σε θέση να προσφέρει όλα εκείνα τα γνωρίσματα που απαιτούνται για τη συγκρότηση της προσωπικότητας του σπουδαίου πολίτη και πολιτικού. Μας παραδίδει ο Αριστοτέλης τον προβληματισμό που είχε ανακύψει για τις τρεις κατευθύνσεις της παιδείας: **κατάρτιση για βιοπορισμό, ή διάπλαση ενάρετου χαρακτήρα, ή καθαρή μόρφωση**. Όπως θα διευκρινίσει στη συνέχεια του βιβλίου αυτού, η παιδεία που υπηρετεί πραγματικά τις αρχές της πόλης και διαπλάθει τον σπουδαίο πολίτη και πολιτικό χρειάζεται να διέπεται από τρεις αρχές: **α) τη μεσότητα**,

β) το δυνατό που αφορά το ανθρωπίνως εφικτό και γ) το πρόπον. Η τριπλή αυτή βάση παιδείας υπαγορεύει ένα διαφορετικό πρόγραμμα σπουδών από αυτό που παρεχόταν τότε και το οποίο ο Αριστοτέλης το κρίνει ως συγκεχυμένο και ανεπαρκές. Όλοι αυτοί οι προβληματισμοί οφείλονται στο ότι όλοι τιμούν την αρετή, ο καθένας όμως δίνει διαφορετικό περιεχόμενο σε αυτή και επομένως, διαφοροποιείται και ο τρόπος με τον οποίο πρέπει να ασκείται. Παρόμοιο προβληματισμό είχε διατυπώσει και ο Πλάτωνας στον διάλογο *Λάχης* (*Λάχης* 190 b 7), όπου αναφέρει: «Αν δεν ξέρουμε καν τι είναι η αρετή, με ποιον τρόπο θα συμβουλέψουμε κάποιον πώς να την κατακτήσει πιο εύκολα;».

«ἔκ τε τῆς ἐμποδῶν παιδείας»

Η παιδεία στη εποχή του Αριστοτέλη

Με τη φράση «ἐμποδῶν παιδείας» ο Αριστοτέλης εννοεί την παιδεία με την οποία είμαστε καθημερινά σε επαφή, την παιδεία που ισχύει στην κοινωνία μας. Σε ένα παρακάτω χωρίο των *Πολιτικών* (*Πολιτικά* 1337 b 23) αναφέρει τι αποτελούσε συνήθως την παιδεία του καιρού του. Τα μαθήματα, λοιπόν, που διδάσκονταν εκείνη την εποχή, τα διακρίνει σε τέσσερις κλάδους και ήταν:

α) **ανάγνωση και γραφή**, αντικείμενα τα οποία θεωρούνταν χρήσιμα για τη ζωή («χρήσιμα πρὸς τὸν βίον»),

β) **γυμναστική**, η οποία συντελούσε στην καλλιέργεια της ανδρείας,

γ) **μουσική**, η οποία θεωρούνταν και χρήσιμη για τη ζωή και ασκούσε ηθική επίδραση στον άνθρωπο,

δ) μερικές φορές **σχέδιο και ζωγραφική**, δεξιότητες που θεωρούνταν κι αυτές χρήσιμες για τη ζωή.

Η **αριθμητική** δεν αναφέρεται, επειδή ίσως στην Αθήνα αυτή διδασκόταν στο σπίτι και όχι στο σχολείο. Κατά τον Παναγή Γ. Λεκατσά με τον όρο «γράμματα» που αναφέρεται στο κείμενο εννοείται όχι μόνον ανάγνωση, γραφή, αλλά και στοιχεία γραμματικής και μαθηματικά.

Γ) «Ὅτι μὲν οὖν... ἢ τὴν διάνοιαν» ΚΥΡΙΑΡΧΟΣ Ο ΗΘΟΠΛΑΣΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Ἐπειτα ἀπὸ τὴν παρουσίαση τῶν προβληματισμῶν σχετικὰ μετὸν χαρακτήρα, τὸ περιεχόμενο καὶ τοὺς στόχους τῆς παρεχόμενης στὴν ἐποχὴ τοῦ παιδείας, ἡ ἐνότητα κλείνει μετὰ τὴ διατύπωση τῶν προσωπικῶν θέσεων τοῦ Ἀριστοτέλη πάνω σὲ αὐτὰ τὰ ζητήματα. Ὁ φιλόσοφος, λοιπόν, ἀκολουθεῖ τὴ μέση οδὸ καὶ υποστηρίζει ὅτι οἱ νέοι πρέπει ἀσφαλῶς νὰ μαθαίνουν γνώσεις χρήσιμες γιὰ τὴ ζωὴ, ὅπως ἡ ἀνάγνωση, ἡ γραφὴ, ἡ ἀριθμητικὴ καὶ τὸ σχέδιο, ἀλλὰ ἀπὸ αὐτὲς ὄχι ὅλες, παρὰ μόνον τὶς **αναγκαίαις**. Κι ἀπὸ τὶς ἀναγκαίαις, ὁμως, πρέπει νὰ μαθαίνουν **ὅσες ταιριάζουν σὲ ἐλεύθερους ἀνθρώπους** καὶ ὄχι τὶς εὐτελεῖς ποὺ ἀσκοῦν οἱ δούλοι, οἱ ὁποῖες ἀδρανοποιοῦν τὸ σῶμα καὶ τὸν νοῦ τοῦ ἀνθρώπου, τὸν καθιστοῦν ἀγροῖκο, ἄξεστο («βάνουσον») καὶ τὸν ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν κατάκτηση τῆς ἀρετῆς. Δὲν ἀρμόζει στοὺς ἐλεύθερους ἀνθρώπους νὰ ἀναζητοῦν σὲ κάθε γνώση τὴ χρησιμότητα, γιὰτὶ αὐτὴ μπορεῖ νὰ τοὺς ὁδηγήσῃ στὴ μονομέρεια.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω, λοιπόν, προκύπτει ὅτι **οἱ χρήσιμες γνώσεις εἶναι ἀπαραίτητες, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ αποτελοῦν αὐτοσκοπὸ**. Ὁ χαρακτήρας τῆς παιδείας, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, πρέπει νὰ εἶναι **κυρίως ἠθοπλαστικὸς** καὶ νὰ στοχεύει τόσο στὴ διαμόρφωση τοῦ σώματος ὅσο καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἐλεύθερου ἀνθρώπου.

Εἰδικότερα:

Ὁ Ἀριστοτέλης στὴν ἐνότητα αὐτὴ δίνει τὰ ὅρια ἀνάμεσα στὴ γνώση ποὺ προάγει συνολικὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ σὲ ἐκείνη ποὺ τὸν «υποδουλώνει» ἀπὸ μίᾳ ἀποψη. Φαίνεται ὅτι δὲν ἀποδοκιμάζει ἀπολύτως καμιά διάσταση γνώσης (χρήσιμη, ἀναγκαία, ἐπιστημονικὴ καὶ ἠθοπλαστικὴ), ἀπορρίπτει ὁμως τὴ μονοδιαστατικότητα τῆς παρεχόμενης γνώσης καὶ μάλιστα τῆς πρακτικὰ / ἐπαγγελματικὰ προσανατολισμένης. Προβάλλει ἓνα πρότυπο γνώσης ποὺ συνθέτει τὴ χρησιμότητα, τὴν ἀναγκαιότητα, τὴν ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια μετὰ κυρίαρχο τὸν ἠθοπλαστικὸ προσανατολισμό. Στὸ παιδευτικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἀριστοτέλη ἔχει θέση καὶ τὸ χρήσιμο καὶ ἡ ἐλεύθερη ἀπασχόληση καὶ ἡ ἐπιστημοσύνη, ἀποκλείεται ὁμως ὅ,τι θὰ ἐθίζε τὸν νέο στὴν εὐτέλεια καὶ τὴν

ποταπότητα (βάνανυσον ἔργον).

«Βάνανυσον δ' ἔργον» (< βαύνανυσος από το βαῦνος < αὔω: η λέξη σήμαινε τον τεχνίτη, τον σιδηρουργό, που έμενε μόνιμα στην πόλη και εργαζόταν εκεί. Οι τεχνίτες ήταν απαραίτητοι και πολύτιμοι για την πολιτεία, αλλά οι νομαδικοί και φιλοπόλεμοι λαοί τους περιφρονούσαν. Οι βάνανυσοι ή το βάνανυσον αναφέρονται στην τάξη των εργατών που ασκούν μηχανική και ταπεινή τέχνη).

Τα έργα που δεν ταιριάζουν στους ελεύθερους ανθρώπους είναι αυτά που καθιστούν τον άνθρωπο που τα επιτελεί βάνανυσο, δηλαδή ανίκανο να κατακτήσει την αρετή και να πράξει σύμφωνα με αυτή. Έτσι η επαγγελματική εκπαίδευση συνδέεται με τους «βανούσους», δηλαδή με τους ανθρώπους που διαθέτουν τη γνώση και την κατασκευαστική τους ικανότητα στην υπηρεσία των άλλων με αμοιβή, αλλά αυτό είναι στοιχείο δουλικότητας. Φαίνεται ότι **ο Αριστοτέλης διακρίνει τη γνώση από την κοινωνική λειτουργία της**, από την άποψη ότι η γνώση που οδηγεί σε επαγγελματική εξειδίκευση στο πλαίσιο του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας δεν αναιρεί τον αλλοτριωτικό χαρακτήρα της μισθωτής εργασίας, γιατί ο άνθρωπος «εμπορευματοποιεί» την επαγγελματική γνώση του, δηλαδή ένα ποιοτικό γνώρισμα της ύπαρξής του, και το υποτάσσει στη βούληση του άλλου. Αυτό δεν μπορεί όμως να είναι έργο παιδείας που ταιριάζει σε πολίτη, δηλαδή σε άνθρωπο ελεύθερο και αγαθό που υπηρετεί συνειδητά την πόλη.